

Борисова В. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
цивільного, трудового та господарського права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Андрєєва Г. Д.,

*студентка юридичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

CRITERIA FOR DETERMINING AMOUNT OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE

Стаття присвячена різним точкам зору на систему критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Окреслено проблемні питання врахування психологічних особливостей потерпілого при визначенні розміру компенсації за заподіяну шкоду. Спрогнозовано ймовірні наслідки використання тих чи інших підходів до встановлення обсягу належної потерпілому компенсації.

Ключові слова: моральна шкода, немайна шкода, компенсація, система критеріїв, психологічні особливості.

Статья посвящена различным точкам зрения на систему критериев определения размера возмещения морального вреда. Очерчены проблемные вопросы учета психологических особенностей потерпевшего при определении размера компенсации за причиненный вред. Спрогнозированы возможные последствия использования тех или иных подходов к установлению объема надлежащей потерпевшему компенсации.

Ключевые слова: моральный вред, неимущественный вред, компенсация, система критериев, психологические особенности.

The article investigates different points of view on system of criteria for determining amount of compensation for moral damage. Outlined problematic issues of accounting psychological characteristics of victim when determining amount of compensation for damages. Predict possible consequences of use of various approaches to establishment of volume adequate compensation to victim.

Key words: moral damages, non-pecuniary damage, compensation system criteria, psychological characteristics.

Актуальність теми. Серед найважливіших і найскладніших наукових і практичних питань, які розглядаються дослідниками такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди, центральне місце, безперечно, посідає проблема конкретних критеріїв розміру належної потерпілому компенсації.

Аналіз наукових публікацій. Загальнотеоретичні та практичні проблеми і питання, що виникають при визначенні розміру компенсації за заподіяну моральну шкоду є досить актуальними, а тому вивчаються в роботах багатьох науковців. Ряд таких учених, як М.М. Малеїна, О.О. Отрадна, В.П. Палюк, П.М. Рабінович, М.В. Сіроткіна привертають увагу до широкого кола обставин, які можуть мати істотне значення для правильного вирішення відповідних позовів [4, с. 136–139; 5, с. 287–299; 6, с. 120–142; 8, с. 94–111; 10].

Метою статті є формування узгодженого підходу до визначення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди та відповідної системи критеріїв його встановлення.

Виклад основного матеріалу. З огляду на законодавчі положення до можливих орієнтирів визна-

чення розміру відшкодування завданої моральної шкоди у найбільш загальному плані можна віднести: 1) загалом всі фактичні обставини порушення особистого немайнового блага кредитора (спосіб, у який діяв правопорушник, тривалість протиправного впливу на інтереси потерпілого тощо); 2) особливості порушених правовідносин, що визначаються певним співвідношенням фактичних і юридичних можливостей сторін та специфікою об'єкта посягання; 3) сукупність негативних нематеріальних змін, які відбуваються переважно у «внутрішньому світі» потерпілої фізичної особи – її страждання, переживання, а також заподіяний індивідуальний фізичний біль; 4) вимушені зміни у приватному житті потерпілої людини; 5) морально-правові імперативи доброчесності, розумності й справедливості, у світлі яких, зокрема, слід давати оцінку змісту суб'єктивної сторони поведінки правопорушника і потерпілої особи.

Втім, на нашу думку, для адекватного та повного визначення і систематизації критеріїв обсягу відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди, насамперед, слід орієнтуватися на такі суто об'єктивні чинники, врахування яких первісно об-

грунтує виникнення суб'єктивного цивільного права на застосування зазначеного способу цивільно-правового захисту, а згодом дозволяє конкретизувати об'єкт і зміст нововиниклого деліктного зобов'язання: 1) характеристика основних елементів порушених регулятивних правовідносин – передусім, їх об'єкта і суб'єктів; 2) суто немайновий (нееквівалентний будь-якому майновому стягненню) зміст тих негативних немайнових наслідків правопорушення, які хоча й підлягають компенсації, але на засадах, відмінних від принципу повного відшкодування, властивого відповідальності за завдання матеріальної шкоди; 3) природні відмінності між різними видами учасників цивільних відносин – фізичними та юридичними особами, публічно-правовими утвореннями; 4) особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін поведінки правопорушника та їх передбачуваний вплив на немайнову сферу потерпілого; 5) правова суть (мета і функціональне призначення) відповідного способу захисту цивільних прав та інтересів, яка полягає в утвердженні засад справедливості, розумності й добросовісності, запобіганні вчиненню правопорушень і мінімізації спричинених ними негативних немайнових наслідків.

Ми виходимо з того, що характер вчиненого правопорушення визначається його об'єктом (порушенням особистим немайновим благом) і об'єктивною стороною поведінки правопорушника, а спеціальний наголос на значимості вини правопорушника дозволяє підкреслити взаємозв'язок між ступенем виявленої ним недобросовісності, ймовірними наслідками вчиненого посягання та специфічним впливом запобіжної функції відшкодування моральної шкоди на особливості реалізації компенсаційної функції цього заходу цивільно-правової відповідальності. Звичайно, функцію критеріїв розміру відповідальності правопорушника можуть відігравати і такі загальні чинники, що впливають на розмір цивільно-правової відповідальності загалом, як зустрічна вина потерпілого та майнове становище правопорушника – фізичної особи.

Враховуючи вищевикладене, спробуємо деталізувати побудовану на вищезазначених концептуальних засадах систему критеріїв розміру відповідальності за завдання моральної шкоди.

По-перше, у найбільш узагальненому вигляді під критеріями розміру відшкодування моральної шкоди слід розуміти сукупність правових і моральних приписів, характеристик певних осіб, їх правового статусу і поведінки, обставин справи та інших явищ об'єктивної дійсності, які або істотною мірою віддзеркалюють ступінь порушення вчиненим діянням імперативів справедливості, розумності й добросовісності, або виявляють здатність визначати міру компенсаційно-майнового захисту потерпілої особи, необхідну і достатню для відновлення переконаності сторін порушених правовідносин, а також усіх інших суб'єктів цивільного права у ключовій ролі згаданих морально-правових засад в організації життєдіяльності суспільства.

По-друге, серед критеріїв розміру належної потерпілому компенсації за завдану йому моральну

шкоди доцільно виділити групи чинників, що характеризують ступінь порушення основних моральних цінностей суспільства, об'єкт протиправного посягання, поведінку правопорушника, як причину виникнення моральної шкоди, та поведінку потерпілого, якщо вона сприяла виникненню шкоди чи збільшенню її розміру, форми втілення завданих потерпілому особистих немайнових втрат (результат правопорушення), а крім того, незалежні від поведінки сторін об'єктивні обставини справи, що позначилися на індивідуальному вияві й обсязі завданої моральної шкоди, або в силу інших причин мають бути враховані безпосередньо з міркувань справедливості.

По-третє, тривалість порушення особистих немайнових прав та інтересів потерпілого (час до припинення правопорушення, наслідки якого мають триваючий чи пролонгований характер – як правило, при завданні моральної шкоди внаслідок порушення публічно-правових прав особи) має розглядатися як чинник, що істотною мірою впливає на стан потерпілої особи та зумовлює необхідність збільшення розміру відповідальності за завдані їй немайнові втрати. Водночас часовий чинник, зазвичай, не може розглядатися як критерій зменшення розміру відшкодування моральної шкоди, оскільки компенсація присуджується за страждання, пережиті у певний часовий проміжок, а не лишень ті, що мають місце (тривають, виникли згодом) на час вирішення справи у суді.

По-четверте, справедливість є як вирішальним, так і інтегральним критерієм для визначення належного розміру компенсації за заподіяні потерпілому немайнові втрати. Зазначена ознака, серед іншого, сама по собі передбачає повне врахування міркувань розумності й добросовісності.

По-п'яте, законодавець і судова практика мають зважати на природні відмінності фізичних і юридичних осіб. Відповідно, спеціальними критеріями визначення розміру компенсації за немайнову шкоду, завдану юридичній особі, слід вважати: сферу діяльності і публічно-правовий статус правопорушника; тривалість вимушеного стану невизначеності щодо продовження вияву негативних (не тільки немайнових, а й майнових) наслідків вчиненого правопорушення; характер впливу вчиненого правопорушення на: стабільність подальшої діяльності потерпілої юридичної особи; фізичний і душевний стан фізичних осіб, які становлять людський субстрат відповідної організації (насамперед, тих, що входять до органів волевиявлення потерпілої юридичної особи у цивільно-правових відносинах або від яких істотною мірою залежить успішність функціонування цієї організації).

У контексті пошуку шляхів до вирішення проблеми встановлення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди частина вчених і юристів-практиків демонструють прагнення утвердити виразно психологічне трактування суті немайнових втрат особи, а також дедалі ширше залучати спеціалістів у галузі психології для надання експертних

висновків і пояснень щодо різних аспектів завданої моральної шкоди та її компенсації [1; 11, с. 201–224].

У правовій науці та у підходах учених – представників окремих суміжних наукових спеціальностей (юридичної психології та судової психіатрії), намітилося три вихідні позиції, що визначають те чи інше ставлення до можливості залучення спеціальних неюридичних знань для цілей встановлення розміру належного потерпілій особі відшкодування моральної шкоди. Відповідно, може йтися: 1) про трактування моральної шкоди ледь не як суто психічного явища, що, зазвичай, передбачає обов'язковість проведення судово-психологічних експертиз, на які, власне, і покладається завдання встановлення факту заподіяння моральної шкоди, її характеру та глибини, а подекуди – і орієнтовного розміру належної потерпілому компенсації; 2) можливість залучення відповідних експертних висновків як у певному розумінні факультативних засобів доказування, що можуть бути використані судом для додаткового мотивування прийнятого рішення, однак у більшості випадків не впливають на його зміст визначальним чином; 3) заперечення самостійного юридичного значення спеціально-психологічного підґрунтя моральної шкоди.

Таке розмаїття думок спонукає до наукового аналізу виявлених нами тенденцій у науці і практиці – з кінцевою метою вироблення певних пропозицій і рекомендацій, на які могли б орієнтуватися суди при здійсненні судочинства. При цьому не варто забувати, що йдеться про вирішення суто юридичного, або, принаймні, морально-правового завдання, яке постає, насамперед, перед законодавцем, правовою наукою, практикою правозастосування, і розв'язання якого не може бути перекладене на фахівців із неюридичних спеціальностей. У зв'язку з цим варто дослухатися до думки В.Б. Первомайського, який наголошує: «Оскільки знаходяться психіатри і психологи, які намагаються відповідати на питання щодо суми компенсації завданої моральної шкоди, цю проблему не можна обійти мовчанням. Вже її назва (вочевидь йдеться про немайнову шкоду) містить у собі суперечність. Частка «не» вказує на контрадикторність, взаємовиключність понять «матеріальна» і «нематеріальна» шкода. Звідси випливає, що нематеріальною шкодою може вважатися лише така шкода, яка не має іманентно притаманного їй матеріального змісту. Тому будь-які пропозиції щодо матеріального вираження нематеріальної шкоди можуть базуватися тільки на домовленості, тобто за своєю суттю є конвенційними. Зазначене, своєю чергою, виключає наявність наукових критеріїв матеріального вираження нематеріальної шкоди. Відповідно, питання про це не є експертним питанням. Відповідь на нього експертів – психолога чи психіатра – є виходом за межі компетенції, оскільки засобами психології і психіатрії вирішити його неможливо. Жодна з цих наук не має критеріїв матеріального вираження ідеального явища. Тому слід вважати, що питання матеріального еквівалента нематеріальної шкоди (з його мінімальним і максимальним розміром) має бути вирішене законодавцем» [7].

Прагнення надати моральній шкоді виразного «психологічного» забарвлення вочевидь суперечить доволі природному, на нашу думку, переконанню багатьох юристів щодо провідної ролі судової практики у встановленні прийнятних критеріїв визначення справедливих розмірів компенсацій, що мають присуджуватися суб'єктам порушених особистих немайнових прав [3].

Принагідно зауважимо, що використання подекуди (у науковій літературі, судовій практиці тощо) для характеристики завданих потерпілій особі немайнових втрат тих або інших словесних зворотів, похідних від слів на кшталт «психологічний», також зовсім не обов'язково впливає із скільки-небудь певного переконання в існуванні нагальної потреби у зверненні до здобутків відповідної галузі знань.

Звичайно, проведення судово-психіатричних та судово-психологічних експертиз у багатьох ситуаціях є незамінним джерелом здобуття фактичних даних про юридично значимі факти, але зазначені дослідження покликані вирішувати свої, специфічні завдання [2], не можна перекладати на них функцію морально-правової кваліфікації виявлених обставин та визначення розміру майнового стягнення, що покладається на відповідача.

Водночас про страждання та переживання потерпілого у більшості випадків дано судити не лише представникам якихось наперед визначених професій.

Виразу юридичну окремішність, виняткову самостійність загальнозживаних у правовій сфері оцінок, у яких використовується начебто «психологічна» термінологія, ілюструють мотиви, якими керувався Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 28.07.1999 р. у справі «Селмуні проти Франції»: «Суд постановив, що всі тілесні ушкодження, зафіксовані в медичних висновках, і заяви пана Селмуні стосовно нелюдського поводження, якого він зазнав під час перебування під вартою у поліції, доводять факт фізичних та – без сумніву (незважаючи на відсутність висновку психолога стосовно стану пана Селмуні після зазначених подій) – психічних страждань. Причому катуванню заявника було піддано умисне для того, щоб змусити його зізнатися в злочині, в якому його підозрювали. ... Дії, на які скаржиться заявник, були спрямовані на те, щоб викликати в нього почуття страху та власної нікчемності, зрештою, щоб принизити його і, можливо, зламати фізично й морально. Суд постановив, що справа дає достатньо серйозних підстав для того, щоб зробити висновок про нелюдське і таке, що принижує людську гідність, поводження із затриманим» [9]. Отже, відсутність висновку спеціаліста-психолога жодним чином не завадила судові сформувати адекватне уявлення як про психічні страждання заявника, так і про характер протиправного умислу представників влади держави-відповідача.

Іншими словами, спираючись на численні докази нелюдського поводження з заявником, Європейський суд з прав людини мав достатні підстави для того, щоб цілком самостійно дійти висновку щодо харак-

теру тих шкідливих наслідків, які неминуче мали б виникнути у немайновій сфері потерпілого – йдеться і про надзвичайне приниження, і про значний фізичний біль, яких зазнала ця особа. Екстраполюючи зазначене на вимоги ст. 23 ЦК України щодо врахування глибини фізичних та душевних страждань при визначенні розміру відшкодування за завдану моральну шкоду, можна з упевненістю стверджувати – встановлення цього критерію, як засвідчив ЄСПЛ, також є суто юридичним завданням.

Принагідно зауважимо, що вдаючись до оцінки конкретних «психологічних» наслідків порушення прав людини, судді ЄСПЛ, як правило, керуються не психологічними методиками, а звичайним здоровим глуздом, розумним передбаченням щодо спричинення певного різновиду немайнової шкоди тими чи іншими протиправними діями.

Нарешті, слід брати до уваги, що на відміну від, наприклад, законодавства Російської Федерації, цивільне законодавство України прямо не зобов'язує суд при визначенні розміру відшкодування завданої моральної шкоди зважати також і на індивідуальні особливості потерпілого, зокрема психологічні. Більше того, гіпотетичне запровадження такого роду орієнтури на нормативно-правовому рівні не можна було б вважати достатньо обґрунтованим з огляду на: а) граничну розпливчастість вжитого формулювання – адже незрозуміло: якого плану характеристики потерпілої особи мають бути враховані судом, чи потрібно при їх визначенні керуватися певними заздалегідь окресленими критеріями (медичними, демографічними, професійними, психологічними, моральними тощо), яке співвідношення правової ваги кожного з них, та як всі ці «індивідуальні особливості» разом співвідносяться зі спеціально виділеним у законі чинником інших обставин, що мають істотне значення; чим зумовлені певні психологічні особливості кредитора, і яке правове значення мають причини їх виникнення, чи немає серед них таких, що засвідчують попередню вину потерпілої особи або морально засуджуване спрямування цієї особистості. Як самостійну проблему можна виокремити складність виявлення та нейтралізації впливу негативних із погляду суспільної моралі рис потерпілого на конкретну ситуацію вчинення правопорушення та її наслідки, а також на висновки експертизи, надто у разі попереднього ознайомлення заінтересованих осіб із методиками проведення відповідних досліджень; б) відсутність зв'язку з юридичними аспектами встановлення фактичної підстави та умов застосування цивільно-правової відповідальності (передусім, маємо на увазі нівелювання вирішального правового

значення особистого немайнового права (блага), на яке вчинено посягання, та вини правопорушника).

Висновки. Таким чином, під критеріями розміру відшкодування моральної шкоди слід розуміти сукупність правових і моральних приписів, характеристик певних осіб, їх правового статусу і поведінки, обставин справи та інших явищ об'єктивної дійсності, які або істотною мірою віддзеркалюють ступінь порушення вчиненим діянням імперативів справедливості, розумності й добросовісності, або виявляють здатність визначати міру компенсаційно-майнового захисту потерпілої особи, необхідну і достатню для відновлення переконаності сторін порушених правовідносин, а також усіх інших суб'єктів цивільного права у ключовій ролі згаданих морально-правових засад у організації життєдіяльності суспільства. Відповідно, йдеться про оцінку крізь призму засад справедливості, розумності й добросовісності, насамперед, таких об'єктивованих назовні чинників, як: а) суспільна значимість особистого немайнового блага, яке стало об'єктом протиправного посягання, та істотність завданих потерпілому втрат; б) ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони поведінки правопорушника; в) індивідуальні особливості потерпілого, які мав усвідомлювати правопорушник або врахування яких має виняткове значення для утвердження в суспільстві ідеалу справедливості; г) юридична або фактична нерівність становища сторін, підвищена вразливість однієї із них або посідання певною стороною особливого правового статусу, що визначає відмінні від звичайних, межі правомірного втручання у особисту немайнову сферу потерпілого; д) добровільне вжиття правопорушником або іншою особою, яка відповідає за завдану шкоду, розумних заходів, спрямованих на усунення чи істотне ослаблення вияву негативних наслідків вчиненого правопорушення; є) загальні критерії коригування розміру деліктної відповідальності, до яких належать зустрічна вина потерпілого у виникненні або збільшенні обсягу завданої шкоди, а також врахування майнового стану боржника – фізичної особи.

До критеріїв визначення розміру відшкодування завданої моральної шкоди можна віднести лише такі фактичні обставини порушення суб'єктивного цивільного права кредитора, які здатні істотним чином вплинути на передбачуваний вияв завданих потерпілому немайнових втрат та ступінь ураження засад справедливості, розумності й добросовісності, як спеціальних об'єктів цивільно-правового захисту. Водночас характер правопорушення і справедливості є необхідними і мінімально достатніми критеріями для визначення розміру відповідальності за завдання моральної шкоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієнко О.В. Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / О.В. Андрієнко; Академія управління Міністерства внутрішніх справ України. – К., 2009. – 17 с.
2. Илейко В.Р. Виды судебно-психиатрической экспертизы в гражданском процессе / В.Р. Илейко // Таврический журнал психиатрии. – 2003. – № 1. – Т. 7. – С. 37–40.

3. Клименко Я.О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочином: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Я.О. Клименко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 18 с.
4. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве: учеб. и практ. пособ. / М.Н. Малеина. – М.: БЕК, 1995. – 260 с.
5. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія / О.О. Отраднова. – К. : Юрінком Інтер. – 2014. – 328 с.
6. Палиюк В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монографія. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Право, 2000. – 272 с.
7. Первомайский В.Б. Судебная экспертиза по делам о причинении морального вреда / В.Б. Первомайский // Архив психиатрии. – 2002. – № 1. – С. 50–57.
8. Рабінович П.М. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) / П.М. Рабінович, О.В. Гришук // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 9. – Львів : Світ, 2006. – 140 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 28.07.1999 р. у справі «Селмуні проти Франції». [Електронний ресурс] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – Режим доступу : Інформаційно-правова система «Законодавство».
10. Сіроткіна М.В. Право на компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України / М.В. Сіроткіна // Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: теорія і практика : наук.-практ. посіб. / Л.Л. Нескороджена, С.В. Щербак, М.В. Сіроткіна. – К. : КНТ, 2008. – С. 345–375.
11. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія / О.І. Сліпченко, В.А. Кройтор. – К. : А. В. Паливода, 2012. – 244 с.